

УДК 343.1

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ІНСТИТУТУ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Кричун Ю.А., к. ю. н., доцент,

завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін

Кіровоградський інститут державного та муніципального управління

Класичного приватного університету,

Степанов П.Л., к. ю. н., доцент

кафедри кримінально-правових дисциплін

Кіровоградський інститут державного та муніципального управління

Класичного приватного університету

Статтю присвячено окремим проблемним питанням правового статуту потерпілих осіб (фізичних та юридичних) у кримінальному процесі.

Ключові слова: потерпілий, фізична особа, юридична особа, правовий статус, представник, адвокат.

Статья посвящена отдельным проблемным вопросам правового статуса потерпевших лиц (физических и юридических) в уголовном процессе.

Ключевые слова: потерпевший, физическое лицо, юридическое лицо, правовой статус, представитель, адвокат.

Krychun Y.A., Stepanov P.L. SOME ISSUES INSTITUTE VICTIMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article is devoted to individual problematic legal statute injured persons (natural or legal) in criminal proceedings.

Key words: victim, natural person, legal entity, legal status, representative, lawyer.

Одним з актуальних питань кримінально-процесуального права є проблема визначення процесуального статусу такого учасника кримінального провадження, як потерпілий, його процесуальної функції й ролі.

Кримінально-процесуальне законодавство має гарантувати не лише дотримання прав потерпілого на своєчасне відшкодування (компенсацією) завданої шкоди, а й його активність під час досудового, судового провадження щодо встановлення обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. На ефективне поновлення прав і законних інтересів осіб, які постраждали від злочинів, орієнтують також сучасні міжнародні правові акти. Це зумовлює необхідність реформування національного законодавства з метою узгодження його зі світовими стандартами в галузі прав людини.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з особливостями процесуального становища потерпілого в кримінальному провадженні, зробили такі науковці, як В. Введенська, М. Гошовський, С. Давиденко, В. Денисов, В. Калугін, О. Кучинська, М. Михеєнко, В. Нор, В. Пожар, С. Портянко, С. Слінько, Л. Шаповалова, В. Шибіко та інші. Водночас окремі проблемні питання інституту потерпілого в кримінальному процесі залишаються дискусійними й невирішеними.

Метою статті є дослідження окремих проблем участі потерпілого як суб'єкта кримінального процесу під час кримінального провадження.

Згідно із ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізич-

ної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [1].

Слід зазначити, що Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р. (далі – КПКУ 1960 р.) не надавав статус потерпілого юридичній особі. У зв'язку із чим деякими науковцями обґруntувалась необхідність у такому наданні, на що надавалися також заперечення з боку опонентів. Таким чином, щодо визначення потерпілого в кримінально-правовій доктрині сформувались різні позиції. Деякі вчені вважають, що потерпілим від злочину може бути лише фізична особа [9, с. 12; 6, с. 31], інші переконані, що потерпілим від злочину може бути громадянин, якому завдано моральної, фізичної або матеріальної шкоди [10, с. 82]. Так, В. Квашик наголошує, що потерпілим є фізична особа, якій заподіяно моральної, фізичної, майнової шкоди, емоційних страждань або головні права й свободи якої істотно порушені [7, с. 141–142].

Отже, значна кількість науковців дотримуються думки, що потерпілим може бути визнано лише фізичну особу. Однак слід зазначити, що завданням кримінального судочинства є захист прав і законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб. У зв'язку із чим варто підтримати процесуалістів, які не раз звертали увагу на необхідність надання юридичній особі статусу потерпілого [8, с. 77].

Зрештою, у КПК України 2012 р. статус юридичної особи – потерпілого набув належного правового регулювання, проте залишається низка питань, які потребують нагального вирішення.

Так, чинним КПК України не передбачено, що юридичну особу може бути визнано по-

терпілою за завдання їй моральної шкоди.

Специфікою кримінального судочинства є те, що воно покликане охороняти права, свободи та забезпечувати виконання обов'язків, які встановлено іншими галузями права (цивільним, господарським, податковим тощо) та які порушені внаслідок вчинення злочину [14, с. 310]. У зв'язку із цим виникає питання щодо спричинення й компенсації моральної шкоди юридичній особі.

Статтею 23 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачено право осіб на відшкодування моральної шкоди, як фізичним, так і юридичним особам. Згідно з п. 4 ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода, завдана юридичній особі, може полягати в припиненні її ділової репутації [3]. Варто зазначити, що вживання терміна «моральна шкода» щодо юридичної особи є не досить доречним. Звертаючись до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4, у якійказано, що втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням ділової репутації юридичної особи, посяганням на її фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошення комерційної таємниці, а також вчинення дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності, є немайновою шкодою, заподіяною юридичній особі [4], досить виваженим є підхід щодо застосування до такого суб'єкта категорії саме немайнової, а не моральної шкоди. Отже, якщо юридичній особі – учаснику цивільних правовідносин завдано немайнової шкоди внаслідок вчинення особою суспільно небезпечної діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України, то таку особу також слід визнати потерпілою.

Таким чином, вважаємо за доцільне викласти ч. 1 ст. 55 КПК України в такій редакції: «Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової та/або моральної (немайнової) шкоди».

Згідно з КПКУ 1960 р. особа набувала статусу потерпілого з моменту винесення відповідної постанови слідчим. На практиці внаслідок несвоєчасного винесення постанов про визнання потерпілим потерпілій був обмеженим у захисті своїх прав та інтересів [2].

Згідно із чинним законодавством особа набуває прав потерпілого незалежно від рішень слідчого чи прокурора. Так, відповідно до ч. ч. 2, 3 ст. 55 КПК України в особи виникають права й обов'язки потерпілого з моменту подання заяви про злочин або заяви про визнання потерпілим.

Чинний КПК України дещо змінив процесуальний статус потерпілого в кримінальному провадженні. Якщо раніше потерпілій у будь-якому випадку належав до сторони обвинувачення та користувався в судовому розгляді правами сторони обвинувачення, то за новим КПК України потерпілій перебуває

осторонь, це окремий учасник кримінального провадження, який стає стороною обвинувачення лише в окремих випадках, передбачених КПК України (у разі зміни прокурором обвинувачення на менш тяжке або відмови прокурора від підтримання обвинувачення). Загалом, якщо проаналізувати норми нового КПК України, можна дійти висновку, що постраждала від злочину особа може й не набути статусу потерпілого, якщо вона цього не забажає. У такому разі її можна залучити до провадження лише як свідка.

Отже, на відміну від КПКУ 1960 р., новий КПК України вимагає волевиявлення особи для набуття статусу потерпілого, оскільки права й обов'язки потерпілого виникають в особі з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. У разі відсутності такого волевиявлення слідчий, прокурор, суд має право визнати особу потерпілом лише за її письмовою згодою.

При цьому особу може бути не визнано потерпілим. Це є позитивною гарантією КПК України від безпідставного набуття особами статусу потерпілих. Так, за наявності очевидничих і достатніх підстав вважати, що заяву, повідомлення про кримінальне правопорушення або заяву про залучення до провадження як потерпілого подано особою, якій не завдано моральної, фізичної чи майнової шкоди (фізичною особою) або майнової шкоди (юридичною особою), слідчий чи прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яку може бути оскаржено слідчому судді.

Слідчий або інша особа, яка прийняла заяву про злочин чи визнання потерпілим, відповідно до ч. 2 ст. 55 КПК України, зобов'язані вручити потерпілому пам'ятку з процесуальними правами й обов'язками [11, с. 153].

Позитивним кроком слід визнати закріплення можливості визнання потерпілими близьких родичів і членів сім'ї постраждалої особи, якщо внаслідок кримінального правопорушення настало смерть цієї особи або ж особа перебуває в стані, який унеможливлює подання нею відповідної заяви. До кола цих осіб КПК України відносить чоловіка, дружину, батька, матір, вітчима, мачуху, сина, дочку, пасинка, падчерику, рідного брата, рідну сестру, діда, бабу, прадіда, прабабу, онука, онучку, правнука, правнучку, усиновлювача чи усиновленого, опікуна чи піклувальника, особу, яка перебуває під опікою чи піклуванням, а також осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права й обов'язки, у тому числі осіб, які спільно проживають, проте не перебувають у шлюбі (п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України). Потерпілім визнається одна особа із числа близьких родичів або членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням потерпілими може бути визнано декілька осіб. Проте це не означає, що всі ці особи будуть визнані потерпілими. Такий порядок, з одного боку, сприяє захисту прав та інтересів вказаних осіб, а з іншого – вимагає від слідчого, про-

курора, суду встановлення обґрутованості підстав для визнання цих осіб потерпілами задля уникнення певних зловживань. На думку В. Шибіко і В. Пожара, про визнання потерпілами або потерпілами в такому випадку слідчому, прокурору слід також виносити окрему (окремі) постанову (постанови). Після того, як особа, яка перебувала в стані, що унеможливлював подання нею відповідної заяви, набуде здатності користуватися процесуальними правами, вона може подати заяву про залучення її до провадження як потерпілого [14, с. 309; 12, с. 130].

У зв'язку з наведеним варто відмітити, що законодавець не передбачає порядок дій слідчого та прокурора у випадку, якщо задоволено заяви декількох родичів у зв'язку з тимчасовою неможливістю реалізовувати постраждалою особою свої права безпосередньо, а після одужання особа подасть заяву про визнання її потерпілим. Виникає питання щодо необхідності залишення статусу потерпіліх, крім особи, що одужала, також близьких родичів або ж відмови їм у подальшій участі в провадженні в такому статусі. На нашу думку, у зв'язку з тим, що відпали підстави в перебуванні в статусі потерпіліх близьких родичів, слідчий, прокурор повинен ім відмовити, про що винести постанову згідно із ч. 5 ст. 55 КПК України.

Ще однією прогалиною, на яку вже звертали увагу науковці, є положення КПК України, яке передбачає, що потерпілим визнається особа, якій шкода заподіяна лише кримінальним правопорушенням. Водночас можливим є заподіяння шкоди (і досить суттєвої) у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння неосудним або особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності [12, с. 130].

У зазначених випадках також здійснюється кримінальне провадження за правилами, передбаченими КПК України. Причому результати такого провадження жодним чином не є байдужими для особи, яка зазнала збитків від суспільно небезпечних діянь.

Відповідно до ст. 58 КПК України потерпілого в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має право бути захисником.

Якщо потерпілим є неповнолітній або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом із ним залучається його законний представник.

Питання участі законного представника потерпілого в кримінальному провадженні регулюється згідно з положеннями КПК України.

Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом чи установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

Положення згаданої норми уточнюють і деталізують право потерпілого на представника, передбачене в п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК України. Надання потерпілому права мати представника покликане забезпечити його кваліфікованою правою допомогою, що постає з положень ст. 59 Конституції України, відповідно до якої

кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Закріплена вказаного права зумовлює відповідне зобов'язання держави забезпечувати потерпілого правою допомогою, що реалізується як безпосередньо державними органами й посадовими особами, так і через механізми залучення до надання правової допомоги потерпілім адвокатів. Однак КПК України та іншими законами не передбачається право потерпілого на безоплатну правову допомогу з боку держави. Про таку необхідність, до речі, уже зазначалося в юридичній літературі [14, с. 310–312].

Тому це питання потребує вдосконалення, адже не завжди потерпілий може матеріально забезпечити себе професійним представником – адвокатом. А сам він, не маючи відповідних юридичних знань, не може гідно представляти свої інтереси під час провадження. На нашу думку, це явний утиск прав потерпілого, на відміну від інших учасників кримінального провадження, яким законом надано право мати захисника за призначенням.

Інститут представництва є однією з важливих процесуальних гарантій права на судовий захист, що разом з іншими засобами забезпечує потерпілому доступ до правосуддя. До безпосередніх завдань представника потерпілого належать такі: 1) сприяння в підвищенні рівня відправлення правосуддя, укріплення законності, правопорядку, призначення справедливого покарання винної особи; 2) встановлення та стягнення розміру завданої шкоди; 3) попередження та/або скасування необґрутованих, незаконних і несправедливих рішень, дій слідчих і судових органів, здійснених щодо потерпілого [13, с. 101].

Право мати представника виникає в потерпілого з моменту визнання його учасником кримінального провадження. Моментом допуску представника до участі в кримінальному провадженні є момент надання документів, які підтверджують його повноваження на участь у кримінальному провадженні, слідчому, прокурору, слідчому судді, суду.

Визначення осіб, які мають право бути представниками потерпілого, залежить від того, яка особа визнана потерпілим у кримінальному провадженні: фізична чи юридична. Так, потерпілого – фізичну особу в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом чи установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні. Юридична особа, хоч і може бути визнана потерпілим, проте в кримінальному провадженні може брати участь лише в особі свого представника – фізичної особи.

З огляду на положення ст. ст. 58, 45 КПК України представником потерпілого, як і захисником, має бути адвокат. У цьому вбачається прагнення законодавця зрівняти процесуальні можливості сторони захисту й потерпілого під час участі в кримінальному провадженні в аспекті забезпечення кваліфі-

кованою правовою допомогою.

Участь у кримінальному провадженні представника потерпілого не зважає процесуальні права потерпілого (ч. 4 ст. 20 КПК України), тому потерпілий, маючи представника, зберігає всі надані йому законом процесуальні права. Він може в будь-який момент відмовитися від представника та залучити до участі в кримінальному провадженні іншого представника. Кількість представників потерпілого законом не обмежується.

Водночас існує можливість виникнення проблеми залучення представника потерпілого (як правило, для фізичних осіб) у результаті відмови прокурора від підтримання обвинувачення. У такому випадку потерпілий може покладатися лише на себе, не маючи для цього достатніх юридичних знань, або залучити професійного адвоката для представництва своїх прав і законних інтересів (якщо має для цього відповідні кошти). Для вирішення проблемних питань представництва інтересів потерпілого (насамперед фізичних осіб) вважаємо за доцільне закріпити за потерпілим право залучати як представника адвоката через регіональні центри надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Отже, у ході дослідження комплексу наукових і практичних проблем, пов'язаних із процесуальним статусом потерпілого, отримано результати, які сприятимуть удосконаленню інституту потерпілого, реальної його спроможності реалізовувати свої права в змагальному процесі.

Обґрунтовано, що шкода потерпілому може бути завдана в результаті вчинення не лише кримінального правопорушення, а й супільно небезпечного діяння, вчиненого особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, або неосудною особою.

Доведено необхідність визначення поряд із матеріальною шкодою також шкоди моральної (немайнової) у разі завдання її юридичній особі. У зв'язку із чим положення закону щодо можливості визнання юридичної особи потерпілим винятково в разі завдання їй матеріальної шкоди істотно обмежує право на відшкодування моральної шкоди (шкоди немайнового характеру). Відповідну норму КПК України необхідно розширити та надати юридичній особі право на відшкодування не лише майнової, а й моральної (немайнової) шкоди.

На основі аналізу ч. 1 ст. 55 КПК України та позицій науковців уточнено визначення поняття потерпілого. Потерпілий у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням (супільно небезпечним діянням) завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням (супільно небезпечним діянням) завдано майнової та/або моральної (немайнової) шкоди.

Обґрунтовано, що після того, як особа,

яка перебувала в стані, що унеможливлював подання нею відповідної заяви, набуде здатності користуватися своїми правами, у разі подачі заяви про залучення її як потерпілого слідчий, прокурор повинні винести постанову про відмову у визнанні потерпілими близьких родичів, членів сім'ї.

Задля реалізації засади змагальності на-ведені аргументи щодо необхідності надання можливості потерпілому залучати як представника адвоката через відповідні регіональні центри безоплатної вторинної правової допомоги в разі відмови прокурора від підтримання обвинувачення та неможливості самостійного залучення адвоката на платній основі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1003-05>.
3. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
5. Гуцуляк Ю. Визнання особи потерпілого за редакцією Кримінального процесуального кодексу 2012 р. / Ю. Гуцуляк // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти : тези допов. та повідомлень учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 вересня 2013 р.). – Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 210–214.
6. Калугін В. Права потерпілого при відкритті матеріалів кримінального провадження за новим КПК України / В. Калугін. – О. : ОДУВС, 2013. – 38 с.
7. Кваши В. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений / В. Кваши. – М. : NOTA BENE, 1999. – 168 с.
8. Красиков А. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве / А. Красиков. – М., 1992. – 124 с.
9. Кучинська О. Проблеми захисту прав потерпілых в кримінальному процесі України / О. Кучинська // Адвокат. – 2009. – № 5(104). – С. 10–14.
10. Лобойко Л. Кримінальний процес : [підручник] / Л. Лобойко. – К. : Істіна, 2014. – 432 с.
11. Молдован А. Кримінальний процес України : [навч. посібник] / А. Молдован, С. Мельник. – К. : Центр учебової літератури, 2013. – 368 с.
12. Пожар В. Процесуальний статус потерпілого за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: позитивні кроки та прогалини правової регламентації / В. Пожар // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – К. : НАВС, 2013. – № 2. – С. 126–131.
13. Удалова Л. Суб’єкти кримінально-процесуального доказування : [навч. посібник] / Л. Удалова, О. Рибалка. – К. : КНТ, 2012. – 160 с.
14. Шибіко В. Проблема забезпечення прав потерпілого за новим КПК України 2012 р. / В. Шибіко // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – К. : НАВС, 2013. – № 1. – С. 307–313.